

СЕМАНТИЧНІ ТА МОРФОЛОГІЧНІ ВАРІАНТИ ТЕМПОРАЛЬНИХ СИНТАКСЕМ У ПРОСТОМУ НЕЕЛЕМЕНТАРНОМУ РЕЧЕННІ

У статті розглянуто вторинні предикати адвербіального типу, подано опис семантичних, граматичних і функціональних характеристик цих синтаксем, проаналізовано засоби їх вираження та співвідношення з іншими предикативними одиницями.

Ключові слова: предикат, адвербіальний предикат, синтаксема, предикативні одиниці.

В статье рассматриваются вторичные предикаты адвербиального типа, представлено описание семантических, грамматических и функциональных характеристик этих синтаксем, проанализированы средства их выражения и соотношения с другими предикативными единицами.

Ключевые слова: предикат, адвербиальный предикат, синтаксема, предикативные единицы.

The apportionment of secondary predicates of adverbial type is investigated in this paper. The description of semantic, grammatical and functional traits of these syntaxemes is given. The means of their syntaxeme expression and their subordination to other predicative units are analyzed.

Keywords: predicate, adverbial predicate, syntaxeme, predicative units.

Поняття часу є одним з основних філософських понять, яке ґрунтується на життєвому досвіді соціуму. Свідомість людини активно відображає події, що відбуваються протягом часу, і передає насамперед дієсловом, категорійним значенням якого є процесуальність у широкому розумінні. Отже, темпоральне значення є невід'ємним від дієслова. Проте синтаксична категорія часу характеризується семантико-синтаксичною багатомірністю, що впливає з багатоаспектності самого синтаксичного рівня. На думку О. Бондаря, лінгвістичний час може складатися як із однієї часової осі, так і з кількох, зв'язаних між собою відношеннями одночасності / різночасності, та має чотири компоненти – морфологічний, синтаксичний, лексичний і мовленнєвий [1, с. 43-44]. Репрезентантами відносного часу в простому неелементарному реченні є вторинні предикатні синтаксеми адвербіального типу, одним із різновидів яких виступають *темпоральні синтаксеми*. Їх наявність передбачає «неактуалізовану» (репрезентовану як «дане») предикацію, яка могла б бути експлікована на поверхневому рівні.

У перших українських граматиках компоненти, які можна розгорнути в самостійне речення, трактували з опертям на логіку як «скорочені речення» (М. Осадца, С. Смаль-Стоцький, Ф. Гарт-

нер, М. Равлюк, В. Мурський та ін.). Вперше було звернуто увагу на те, що окремі слова, словосполучення і звороти можуть мати пропозитивну семантику. Оскільки відповідно до сучасного уявлення про семантичну організацію речень, аналіз їх змісту передбачає урахування не лише експліцитної, але й прихованої інформації (І. Вихованець, К. Городенська, В. Русанівський, Н. Гуїванюк, А. Загнітко, К. Шульжук, М. Мірченко та ін.), актуальним залишається проблема співвідношення основного предиката і вторинної предикатної синтаксеми, що є модифікованою частиною небазового елементарного речення. Мета нашого дослідження – здійснити типологію темпоральних синтаксем у сучасній українській мові, функціонування яких засвідчує висхідну тенденцію до економії мовних ресурсів, здатність вираження складного змісту мінімальними синтаксичними засобами.

Синтаксеми з часовим значенням є виразниками темпоральних відношень між вихідними елементарними простими реченнями, вказуючи при цьому на так звану календарну хронологію в широкому розумінні [8, с. 217]. Їхнє функціональне призначення – виражати одночасність / різночасність явищ, подій та їхні кількісно-часові вияви [5, с. 272; 11, с. 201]. Характерними для темпоральних синтаксем є співвіднесеність із під-

рядними темпоральними частинами складно-підрядного речення і поширення на невластиві лексичну лексику (назви часових понять, явищ природи, періодів приймання їжі, назви свят і різноманітних періодів, віддієслівні та відприкметникові деривати) [детальніше про це див.: 7, с. 95]. Напр.: *По скінченні першої світової війни мачуха захотіла повернутися до вільної Чехії як репатріантка* (Н. Королева) // *Коли скінчилася перша світова війна, мачуха захотіла повернутися до вільної Чехії як репатріантка*. Особливість таких речень полягає в тому, що темпоральні відношення виражено тут на ґрунті комунікативних трансформацій буттєвої схеми, пор.: *Перша світова війна закінчилася*. Наявність буття для простих неелементарних речень є екзистенційною пресупозицією, тобто пресупозицією існування та одиничності, що входить до значення конкретно-референтних груп [12, 396]. Пор.: *Перша світова війна була (скінчилася) + Мачуха захотіла повернутися до вільної Чехії як репатріантка*. Пресупозиція «вносить» інформацію про особи, предмети, явища та події у фонд знань співрозмовника, сприяє адекватному розумінню повідомлюваного адресатом мовлення. «У сполучі з пресупозиціями, маркованими мовленнєвим контекстом і граматичними засобами (час, спосіб, стан тощо), створюються необмежені можливості для передачі смислів-висловлень на ґрунті системних значущостей мовних знаків» [10, с. 43].

Семантичні варіанти часової синтаксеми ґрунтуються на системі бінарних опозицій одночасність / різночасність явищ як визначальному для часової сфери протиставленні. Усі значення і відтінки темпоральних синтаксем охоплюють прийменниково-відмінкові форми. І. Вихованець виокремив 38 прийменників української мови, що беруть участь у творенні категорії темпоральності [3, с. 18]. У поєднанні з повнозначними словами вони конденсовано «доповнюють основний зміст речення новою інформацією і виступають, таким чином, носіями додаткової предикативності» [7, с. 27]. У цьому разі, як справедливо зауважують учені, саме прийменник – аналітична синтаксична морфема – переводить субстантив із синтаксичної субстантивної позиції в позицію адвербіальну (прислівника) [4, с. 23; 6, с. 330; 7, с. 88 та ін.], указуючи на характер семантико-синтаксичних відношень між вихідними елементарними простими реченнями, відношень одночасності та різночасності явищ, їх неозначеної тривалості й означеної тривалості, напр.: *В ті хвили погас каганець* (І. Франко); *О цій порі Микола бавився з дітьми* (І. Франко); *Перед самим світанком танули пасма туману на берегах річки Унави* (В. Дячков); *Після снігу надумали квіти покинути землю* (В. Мельник); *За той час Василь ледве-ледве звівся з постелі* (І. Франко). Часові синтаксеми виражають темпоральне значення не до моменту мовлення, а до дії фінітного дієслова. Існування відносного значення можливе лише за умов

певного контексту, який творить суб'єктивні значення часових форм [2, с. 44].

Одночасність засвідчує перебіг дії в межах часового орієнтира, що дає вченим підстави говорити про «прямий час» [7, с. 90]. Конструкції прямого часу позначають дію, яка відбувається в один з моментів або протягом часового відрізка, названого залежним словом, напр.: *Все життя Левантіна відбувала кару* (Б. Грінченко); *За тиждень об'їхав уздовж-упоперек Іван півсвіта* (М. Матіос); *Понад ставом увечері хитається очерет* (Т. Шевченко); *Орлівський не на вітер говорив, обіцяючи заопікуватися Залісним* (Б. Лепкий).

За **різночасності** дія відбувається раніше або пізніше часового орієнтира, або тільки частково (своїм початком або завершенням) охоплює часовий відрізок, який фіксує час дії. Значення різночасності має три різновиди, зокрема **проміжний час**, або загальний відносний час, (момент дії перебуває між двома орієнтирами – попередньому та наступному), пор.: *І з ранку до ночі та сама тема: нервова система, нервова система!* (Л. Костенко); *Шагай описував свої Житницькі переживання від першої своєї гостини на повістві до теперішнього дня* (Б. Лепкий); **попередній відносний час**, або передчас (момент дії визначаємо у стосунку до наступного орієнтира, тобто дія відбувається раніше названого відрізка часу), як-от: *Перед смерканням Федір пішов до коней* (Панас Мирний); *Надвечір квочка вела всіх додому* (О. Ольжич); *І може ти, відбігши на хвилину від повсякденних клопотів нікчемних, розгорнеш книжку і пічнеш читати...* (Б. Лепкий); **наступний відносний час**, або післячас (момент дії визначаємо у стосунку до попереднього орієнтира, тобто дія відбувається після названого часового відрізка), напр.: *Після вимушеної перерви вони вернулися до колишнього гешефту* (М. Матіос); *А зранку, другого дня після Дмитра, в Черемошине привезлася ціла машина солдатів зі зброєю* (М. Матіос).

Другою за важливістю семантичною опозицією є протиставлення неозначена тривалість / означена тривалість як розгалуження притаманної часовим відношенням семантичної ознаки тривалості. Крім того, достатньо широко представлений і третій аспект – обмеженість / необмеженість дії в часі та вказівка на одиничність / повторюваність дії. Останні два протиставлення пов'язані з видовими характеристиками дієслівних компонентів речення. Зокрема, наповненість / незаповненість дією часового відрізка спостерігаємо в конструкціях і прямого, і відносного часу, пор.: *Цілу суботу Мартин купав коні* (Б. Лепкий) – *У суботу Мартин купав коні*; *Перед своїм відходом німці знову зібрали людей коло церкви* (М. Матіос) – *До свого відходу німці знову зібрали людей коло церкви*. Обмеженість / необмеженість дії в часі виявляємо в конструкціях прямого часу, пор.: *За тиждень Степан упорядкував архів* (В. Підмогильний) – *Тиждень Степан упорядковував архів*.

За одночасності (1) синтаксеми на позначення прямого часу поділяють на дві групи: означеної тривалості, тобто вираженого прийменниково-відмінковою формою проміжка часу, цілком заповненого дією (1.1.), напр.: **Все життя ти прожила тут, на рідній землі** (В. Вознюк); неозначеної тривалості, тобто вираженого прийменниково-відмінковою формою проміжка часу, частково заповненого повідомлюваним явищем (1.2.), напр.: **Під вечір** Матронка занесе колицку в хату (М. Матіос). На другому шаблі поділу кожна з цих груп охоплює протиставлення неповнорюваний / повнорюваний час.

У групі темпоральних синтаксем означеної одночасності знахідний відмінок часу та прийменниково-відмінкові форми часто виражають семантику неповнорюваного часу (1.1.1.) з її додатковими семантичними відтінками, як-от: точний час (1.1.1.1) без вказівки на обмеженість дії, напр.: знахідний часу (лексеми на зразок *хвилина, година, тиждень, день, ніч, доба, зима, століття, вічність* у сполученні з означальними елементами *весь, короткий, цілий, тривалий* або кількісними числівниками) та орудний часу: **Цілий місяць** парламентарі розглядали проект закону (З часопису); **Одну хвилину** дивився він мовчки перед себе на повну залу (В. Підмогильний); **Весною 1933 року** померла Наталка від білокров'я (З часопису); **Тим часом** увійшов з сіней хазяїн (Б. Грінченко); «через + зн.в.»: **Через життя** несую свою любов (С. Заєць); «протягом (упродовж, в часі) + р.в.»: **Протягом життя** О. Кобилянській доводилося мешкати в дванадцяти міських будинках (З підручника); «на + зн.в.»: **На 60-ті роки** припадає період активного становлення його [Воробкевича] світогляду, письменницького таланту (З підручника) та із вказівкою на обмеженість дії (1.1.1.2), напр.: «за + зн.в.»: **За рік** батько вмер (Б. Грінченко); «в + зн.в.»: **В неділю** Мартин пішов до храму (Б. Лепкий); «протягом (упродовж) + р.в.»: **Упродовж 1904–1907 років** у Вашківцях виходив журнал «Промінь» (З підручника). Друге значення синтаксем на позначення неповнорюваного часу – вказівка на приблизний час (1.1.1.3), який виражають прийменниково-відмінкові форми «з + зн.в.»: **З рік** тривала робота над пам'ятником О. Кобилянській у Гура-Гуморі (З часопису); «понад + зн.в.»: **Понад 50 літ** чесно трудився Дмитро Макагон на ниві педагогічній (З підручника); «близько + р.в.»: **У місті** свого народження перебувала Ольга Кобилянська **близько шести років** (З підручника); «коло + р.в.»: **Коло року** Карбулицький нічого не писав (І. Дошівник).

Повнорюваний час (1.1.2.) виражають темпоральні синтаксеми означеної тривалості повідомлюваного явища «по + місц.в.»: **По обіді** Тихович думав спочити (М. Коцюбинський); «за + зн.в.»: **За ці три роки** княгиня Анна дуже зледащилася (П. Загребельний); «протягом (упродовж) + р.в.»: **Протягом життя** вірші Остапа Вільшини друкувалися в чернівецьких часописах – місячнику

«Промінь» і газеті «Каменярі» (З підручника), синтаксеми *щороку, щотижня, щодня*, напр.: **А наймичка** невстипуца **щовечір**, небога, свою долю проклінає (Т. Шевченко); **Щороку** ходив **Ілаш жати на лан** (К. Ластівка), а також орудний відмінок часу (із / без супровідного означального елемента) та знахідний відмінок (у сполучі із займенниковим прикметником *кожний*) часу, напр.: **Тижнями** тривала боротьба з наслідками повені на Західній Україні (З часопису); **Кожної ночі** їй снились сні золоті, як ризи Господні (М. Хвильовий).

Неповнорюваний час (1.2.1.) у групі синтаксем на позначення неозначеної тривалості передають прийменниково-відмінкові форми «в (у) + зн.в.»: **У суботу** приїхав з свого хутора хазяїчин батько (Б. Грінченко); «на + зн.в.»: **Маланка на прощання** показала Мартинові язик (Б. Лепкий); «в (у) + місц.в.»: **У розмові** з товаришами Шагай обстоював власну гадку (Б. Лепкий); «на + місц.в.»: **Романа Сиваша** піймано **на підпалі** (Б. Грінченко); «під час + р.в.»: **Так не раз балакали** вони з собою і то звичайно **під час шкільних годин** (Б. Лепкий); «при + місц.в.»: **При вересневих променях** її маленька голівка з короною туго заплетеної коси схожа на друге сонечко (М. Матіос); «за + р.в.»: **За других румунів** газдував онук колишнього черемошлянського дідича Флорескула (М. Матіос); «за + ор.в.»: **За працею** не геть було коли думати про щось інше, окрім роботи (Б. Грінченко); «о + місц.в.»: **О шостій** зустріч-таки відбулася (М. Лазарук); «наприкінці + р.в.»: **Наприкінці весни** хліб і трава зростають уже досить угору (Б. Грінченко); «серед + р.в.»: **Серед зими** роги ялівки виткнулися з-під льоду (Б. Лепкий), а також відмінкові форми родового, знахідного (у поєднанні із вказівними займенниковими прикметниками *цей, той*), орудного відмінків (із / без означального поширювача), напр.: **Одної місячної ночі** він [Роман] побачив на току ворох пшениці (Б. Грінченко); **І трембіта тої ж миті** замовкла (М. Матіос); **А весною** процвітала я цвітом при долині (Т. Шевченко) та морфологізовані прислівники *вранці, вдень, смерком, вночі, взимку*, напр.: **Восени** Шагай почав доповнювати науку (Б. Лепкий); **Навесні** здолала нас охота садити город (А. Тютюнник).

З-поміж виокремлених синтаксем темпоральною домінантою одночасності виступає предикатна прийменниково-відмінкова форма «в + зн.в.» (інколи «в + д.в.»), у якій адвербіалізований субстантивний компонент має значення днів тижня, частин доби, пір року, загальних часових понять, явищ, дій, процесів тощо, як-от: **У вівторок** – вижни снопів сорок (Нар. тв.); **В ніч** найтемнішу про сонце пам'ятай (Нар. тв.); **У теплий місяць** май годувати тварин не переставай (Нар. тв.); **У жнива** ледар жениться (Нар. тв.) і т.п. Одним з основних засобів вираження часткової одночасності є прийменник *під час*, охоплюючи процесуальні та не процесуальні назви (*під час дебатів, під час*

змагань, під час повені), напр.: *Але чого це наші панове так гарячаться під час розмови?* (Б. Лепкий). Інші засоби являють собою лексико-комбінаторні еквіваленти основних засобів, поширюючись на вужчі шари іменникової лексики: процесуальні назви, назви страв тощо («при + місц.в.»): *При третій страві пані Лемішева нахилилася до господині* (Б. Лепкий); іменники на зразок *стадія, етап* і поодинокі процесуальні назви («на + місц.в.»): *На цьому етапі дослідження виявлено новітні тенденції розвитку лексичної системи* (З підручника); назви епох, історичних періодів, суспільних формацій, тривалих часових відрізків («за + р.в.»): *За румунської окупації К. Ластівку заарештували* (З підручника); процесуальні назви і метонімічно вжиті назви конкретних предметів («за + ор.в.»): *За обідом – соловей, а по ньому – горобець* (Нар. тв.); назви свят («за + зн.в.»): *За Різдво обійшли колядники все село* (З часопису).

Із функціональними еквівалентами на позначення одночасності межують синоніми, які у загальне значення одночасності вносять додаткові семантичні відтінки: точності часу («о (об) + місц.в.»), наступності щодо попереднього часового відтинка («на + зн.в.»), розгортання явища в межах часового відрізка («у ході + р.в.»; «у процесі + р.в.»; «у час + р.в.»); розгортання і зіставлення явищ («з + ор.в.»), підкреслення одночасності («одночасно з + ор.в.»); супровіду («під + зн.в.»). Напр.: *О пів на другу дня на сімдесят дев'ятому році життя О. Кобилянська померла* (З підручника); *На другий день німці через посильних скликали село перед церквою на віче* (М. Матіос); *У ході розслідування свідки підтвердили версію слідства* (З часопису); *У процесі вербалізації прислівники виступають у позиції співвідносно з присудком головного члена односкладних речень* (З підручника); *У час народження дочки Ольги батько майбутньої письменниці працював повітовим канцеляристом* (З підручника); *Одночасно з щоденною вчительською роботою Є. Ярошинська викроювала години і для художньої творчості* (З підручника). Прийменники *серед, посеред, наприкінці*, уточнюючи внутрішні межі часового орієнтира, передають різновиди значення одночасності: рівновіддаленість від початкової і кінцевої межі часового орієнтира («серед + р.в.»; «посеред + р.в.») та відношення до його кінцевих внутрішніх меж («наприкінці + р.в.»), напр.: *Посеред травня 1901 року Леся Українка їздила до Кімполунга* (З підручника); *Наприкінці 1891 року родина Кобилянських переїжджає до Чернівців* (З підручника).

Повторюваний час (1.2.2.) у групі конструкцій на позначення неозначеної тривалості виражають прийменниково-відмінкові форми «по + місц.в.»: *По тій мові батько починав розпитувати про життя* (Б. Грінченко); «за + ор.в.»: *За вечерею Орлівський розказував про війну у Боснії* (Б. Лепкий); «з + ор.в.»: *З початком весни село оживає* (З часопису), а також відмінковими формами родового часу й орудного часу, напр.:

Осінньої пори – сім погод: сіє, віє, мутить, крутить, рве, зверху лєє, а знизу мете (Нар. тв.); *Дорогою Тимко зустрівчав Павла Гречаного та інших односельців* (Гр. Тютюнник) та морфологізованими прислівниками, напр.: *І собака зимою про хату думає* (Нар. тв.).

Крім того, значення одночасності може мати додаткові семантичні відтінки розгортання і зіставлення явищ, підкреслення супроводу, напр.: *Паралельно з великою науково-педагогічною роботою С. Смаль-Стоцький вів інтенсивну політичну й громадсько-культурницьку діяльність* (З підручника).

На противагу прийменниково-відмінковим формам із значенням одночасності інша семантико-граматична організація притаманна темпоральним синтаксемам із значенням різночасності (2), яку поділяють на три підгрупи – підгрупу на позначення часової попередності (2.1), підгрупу на позначення часової наступності (2.2) та підгрупу на позначення проміжного часу (2.3). Кожна з цих груп об'єднує темпоральні синтаксеми на позначення часу, заповненого дією (означеної тривалості), та із вказівкою на час, частково заповненого дією (неозначеної тривалості).

Значення означеної тривалості часу (2.1.1), тобто повне охоплення явищем проміжку часової попередності, виражають форми «до + р.в.» і «по + зн.в.», у яких домінує значення кінцевої часової межі. Значення часової попередності виражають форми «до + р.в.», «перед + ор.в.», «напередодні + р.в.», «проти + р.в.», «над + зн.в.», «під + зн.в.», «раніше (раніш) + р.в.», «по + зн.в.» Загалом ці прийменники використовують для диференціації відтінків значення попередності у сфері неозначеної тривалості часу (2.1.2), зокрема точно, неточно та приблизно його фіксації. «До + р.в.» передає найзагальніше і найдиференційованіше передування в часі якомусь часовому орієнтирові. Ця предикатна прийменниково-відмінкова форма виражає дію, що може реалізуватися в будь-який момент до часового періоду, названого субстантивом, напр.: *До ночі переважає, а там і гайда – навпрошки додому* (Л. Костенко). *Перед (поперед)* указує на ближче, порівнянно з прийменником *до*, передування, напр.: *Аж перед самим Стрітінням зателенькали дзвінки* (Б. Лепкий). У деяких випадках часове значення синтаксеми «перед + ор.в.» може переплітатися з іншими обставинними семантико-синтаксичними відношеннями, напр., причинно-наслідковими, якщо предикатний субстантив називає явища природи. Семантичним синонімом до розглядуваної конструкції є синтаксема «напередодні + р.в.», яка позначає один з моментів за день до проміжку часу, визначеного часовим орієнтиром. Найчіткіше це значення виявляємо, якщо субстантив називає частини доби, свят, дій і процесів, напр.: *Напередодні Луки нема ні хліба, ні муки* (Нар. тв.). Таке ж значення має синтаксема «в переддень + р.в.», але твориться вона лише від іменників нечасової семантики, напр.: *Делегація з*

України прибула в Брюссель у **переддень саміту НАТО** (З часопису). Прийменники *над*, *під* виражають відносно близьку щодо часового орієнтира попередність у сполучі з субстантивами в знахідному відмінку зі значенням частин доби та періодів року, напр.: **Над ранок** впала роса (Марко Вовчок); **Десь під обід** двері і кабінет директора місцевої восьмирічки відчинилися з шумом і гуркотом (М.Матіос). Синтаксема «проти + р.в.» визначає найближчу часову попередність, напр.: **Проти ночі** всі корови чорні (Нар. тв.); *раніше* (*раніш*) передає загальну часову попередність, напр.: **Раніше осені** почнуть линяти кури – зима буде теплою (Нар. тв.). Предикатний субстантив називає частини доби, періодів року, днів тижня та свят. Значення кінцевої часової межі виражають синтаксеми *довіку*, *донині*, *дотепер*, *дозавтра*, *досі*, напр.: **Дотепер** Анарх пам'ятає цей голос (М.Хвильовий); **Дозавтра** прокурор хоче велосипедомі нічна зміна (О. Гончар).

Семантику часової наступності (2.2) передають синтаксеми «після + р.в.», «опісля + р.в.», «по + місц.в.», «за + ор.в.», «услід за + ор.в.», «слідом за + ор.в.», «пізніше (пізніш) + р.в.» і «через + зн.в.». Порівняно з засобами вираження одночасності у групі форм часової наступності менш виразно здійснюється семантичне темпоральне протиставлення неозначена / означена тривалість. Прийменники *від* (*од*), *з*, *починаючи з* (*від*) разом з предикатним субстантивом у формі родового відмінка та морфологізовані прислівники на зразок *віднини*, *споконвіку*, *зранку*, *змолоду*, *зроду* вказують на тривання наступного явища поза межами часового орієнтира, а отже, виражають значення означеної тривалості часу (2.2.1), але водночас позначають початок перебігу явища всередині часового орієнтира та підкреслюють домінують в них значення початкової часової межі, напр.: **З тої пори** бурса стала одною з улюблених тем у розмовах (Б. Лепкий); **Від нового шкільного року** я утримувати буду одного бідного хлопця (Б. Лепкий).

Засоби вираження часової наступності у їх різновиді неозначеної тривалості часу (2.2.2) переважно розрізняються значенням або відтінками значення, стилістичними характеристиками та сферою використання. Синтаксеми на позначення неозначеного післячасу відрізняються лексичним наповненням субстантива, особливо це стосується прийменників *по*, *після*, *опісля*, *за* та *пізніше* (*пізніш*), які виражають загальну часову наступність, напр.: «по + м.в.»: **По преферансі і по добрій вечері** в гостинній хаті Ідецьких він [Пищук] думав про повернення до тих Богом забутих Колубинець (Б. Лепкий); «пізніше + р.в.»: **Пізніше Івана** вже не треба жупана (Нар. тв.); «після (опісля) + р.в.»: **Після обіду** посидь часинку, **опісля вечері** пройдися, синку (Нар. тв.). Як бачимо, предикатний субстантив найчастіше називає дії, процеси, свята, періоди приймання їжі, перепочинку та різноманітні події. Прийменник *через* у сполучі з предикатним субстантивом

часової семантики в родовому відмінку виражає точну кількісно-часову наступність, напр.: **Через день** – той неділя, **через хату** – то й весілля (Нар. тв.). Таке ж значення передають синтаксеми *завтра*, *післязавтра*, напр.: **Завтра** за вами прийдуть, **Василію** (М.Матіос); **Післязавтра** побачиши перед себе Дніпро (О.Гончар). Решта прийменників – *за*, *вслід* (*услід*) *за*, *слідом за* – передають градацію в напрямку посилення близької часової наступності, напр.: **За ніч перед пожежею** Левантіна втекла від нього Романа не знати з чого (Б.Гринченко); **Слідом за гулянням** ходить голодування (Нар. тв.) або виражають приблизний відрізок часу, що відмежовує наступне в часовому перебігу явище (*днів через два*, *днів за два*), напр.: **Днів через два по святі** Корнелія почала збиратися в дорогу (М.Матіос).

Специфічну ланку між двома проаналізованими, виразно окресленими підгрупами складають синтаксеми *колись*, *давно*, *пізніше*, *потім*, *незавбаром*, «близько + р.в.», «коло + р.в.», що не диференціюють значень часової наступності і попередності, а стосуються найбільш загального плану різночасності повідомлюваного явища та пов'язаного з прийменниками відрізка часу і, крім того, виражають часову приблизність, напр.: **Колись і стояти близько біля його було страшно** (Панас Мирний); **Незавбаром** її прудкі ноги змагалися з прудкістю ніг лісової косулі (М.Матіос); **Пізніше** прийшов до Марії Гофман-гладкий (М.Хвильовий); **Коло осіннього Миколи**, обідрані, трохи не голі, бендерським шляхом уночі шли цигане (Т.Шевченко).

Синтаксеми на позначення проміжного часу (2.3) реалізують семантику означеної тривалості часу (2.3.1) та неповного охоплення явищем проміжка часу, тобто неозначеної тривалості (2.3.2). Значення означеної тривалості часу виражають вторинні предикатні синтаксеми «з ... до + р.в.», «від ... до + р.в.», «з + р.в. ... по + зн.в.», напр.: **З часів прадіда** Гомера аж до сьогоднішнього дня немає кращого гримера, ніж добросовісна брехня (Л.Костенко); **Від самого вінчання до посту** минуло кілька тижнів (М.Матіос) тощо. Неозначену тривалість часу виражає синтаксема «між + ор.в.», напр.: **Між зустрічами я** впадала в літаргію (Т.Маларчук).

Лише три форми «за + зн.в.», «за + ор.в.», «під + зн.в.» можуть передавати значення одночасності й різночасності, пор.: **За рік** у їх селі була крамниця і читальня, братство тверезості і позичкова каса (Б.Лепкий); **За день до Нового року** мені подарували маскарадний костюм (Г.Пагутяк); **За обідом** дівчата весело сміялися (Б.Гринченко); **За кожною блискавкою** добродійка Ілецька хрестилася (Б.Лепкий); **Під регіт** парубок гукнув у гору: – Піднімай! (Б.Гринченко); **Сій під погоду** – істмеш год од году (Нар. тв.).

Часові характеристики дієприслівників перебувають у зовнішньому дієслівному оточенні, яке трансформує вид дієприслівника у відповідний час прислівникового походження [4, с.208–209; 9,

с. 678], Напр.: *Офіцери здалеку стояли, покурюючи папірочки й розмовляючи між собою* (Б.Лепкий); *Гімназисти, відсидівши шість годин на науці, розліталися на всі сторони світу* (Б.Лепкий); *Зачинивши браму, Іван повернув до хати; Учитель розгортає гербарій, вкладає зірвану квітку, знову закриваючи його* (Розм.). Без сумніву, стверджує О.Бондар, сама граматична природа дієприслівника як другорядного предиката передбачає зв'язок з основним предикатом, зокрема і часовий, що й реалізується в таксисі [2, с. 52]. Вторинна дієприслівникова предикатна синтаксема має такі таксисні значення: 1) передування партиципної недоконаної дії основній, напр.: *Влаштувайся на роботу, беручи всі необхідні документи* (Розм.); 2) слідування партиципної недоконаної дії за основною, напр.: *Маня живо вхопила банкнот, сховала його, вибігла з кімнати, зачиняючи двері* (І. Франко); 3) збіг партиципної недоконаної дії з основною, напр.: *Біленькі хатки визирають, весело всміхаючись* (Б.Грінченко);

4) передування доконаної партиципної дії з основною, напр.: *Зачувши людину, замуркотіла на соборі плавнева лелека* (О. Гончар); 5) слідування доконаної партиципної дії за основною, напр.: *Іван вийшов з кімнати, зачинивши входні двері*; 6) збіг партиципної доконаної дії з основною, напр.: *Батько сидів, насутивши брови*.

Співвіднесеність за часом двох дій – реальної дієслівної та потенційної – знаходить вираження за допомогою морфологічних (вид) і словотвірних категорій, синтаксичних (порядок слів) і лексичних засобів; залежить вона від семантики базового предиката та вторинної предикатної синтаксеми, а також валентно зумовлених субстанціальних синтаксем, які презентують згорнене просте елементарне речення. Крім темпорального значення вторинні предикатні синтаксеми виражають значення зумовленості, атрибутивності, апозитивне, модальне й кількісне, що потребують ґрунтовного дослідження і стануть перспективою наступних студій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондар О.І. Лінгвістична категорія часу як відображення реального часу // Мовознавство. – 1986. – № 2. – С. 41–45.
2. Бондар О.І. Морфологічні засоби вираження таксису в українській мові // Мовознавство. – 1991. – № 6. – С. 50–55.
3. Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови. – К.: Наук. думка, 1980. – 288 с.
4. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.
5. Вихованець І. Р. Граматика української мови: Синтаксис: підручник. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
6. Городенська К.Г. Дієслово. Прислівник. Службові слова-морфеми // Теоретична морфологія української мови: академічна граматика української мови / І. Вихованець, К. Городенська; За ред. І. Вихованця. – К.: Унів. вид-во «Пulsари», 2004. – С. 217–373.
7. Іваненко З.І. Система прийменникових конструкцій адвербіального значення: монографія. – К.: Вища школа, 1981. – 142 с.
8. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За заг. ред. І.К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1972. – 515 с.
9. Українська мова: енциклопедія. – К.: Укр. енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2000. – 752 с.
10. Уфимцева А.А. Семантический аспект языковых знаков // Принципы и методы семантических исследований / Отв. ред. чл.-корр. АН СССР В.Н. Ярцева. – М.: Наука, 1976. – С. 31–46.
11. Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови: Підручник. – К.: Академія, 2004. – 408 с.
12. Языкознание. Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. – 2-е. изд. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. – 685 с.

Рецензенти: д.філол.н., професор О.А. Дубова,
д.філол.н., професор О.В. Тищенко

© Кульбабська О.В., 2009

Стаття надійшла до редколегії 16.03.09